

The main criteria and methods of pedagogical communication that contribute to the maximum cognitive activity of children are defined. The conditions of maximum involvement of the teenager in the thinking process are justified. The essence of the main psychological features of dialogic interaction in the educational process as a necessary component of the development of adolescents as subjects of cognitive activity is revealed.

Keywords: *personality, cognitive activity, dialogic interaction, pedagogical communication, cognitive activity, interaction, dialogical thinking.*

УДК 159.9:378-053

В.В. Турбан

ЧИННИК БЕЗПЕКИ В РОЗВИТКОВІ ТА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

В.В. Турбан. Чинник безпеки в розвитку та життєдіяльності особистості. У статті аналізується подолання деструктивних наслідків пов'язаних із фрустраційним станом як чинником небезпеки в розвитку та життєдіяльності особистості. Описані багатоманітні прояви фрустрації. Показано, що адаптаційний характер фрустрації, а також його становий характер, в основі якого перебуває здатність до самозбереження, унеможливають розвиток та життєдіяльність особистості, при цьому, уявлення особистості про самообмеження детермінується соціокультурними нормами. Останні, у свою чергу, набувають репрезентації у дискурсах. Доведено, що подолання деструктивних наслідків, які пов'язані із фрустраційним станом, неодмінно потребують актуалізації механізмів особистісної рефлексії.

Ключові слова: *особистість, фрустрація, особистісна рефлексія, деструктивні наслідки, життєдіяльність особистості.*

В.В. Турбан. Фактор безпеки в розвитку та життєдіяльності особистості. В статті аналізується подолання деструктивних наслідків пов'язаних із фрустраційним станом як фактором небезпеки в розвитку та життєдіяльності особистості. Описані різноманітні прояви фрустрації. Показано, що адаптаційний характер фрустрації, а також його стабільний характер, в основі якого знаходиться здатність до самообмеження, унеможливають розвиток та життєдіяльність особистості, при цьому, уявлення особистості про самообмеження детермінується соціокультурними нормами. Останні, у свою чергу, набувають репрезентації у дискурсах. Доведено, що подолання деструктивних наслідків, пов'язаних із фрустраційним станом, неодмінно потребують актуалізації механізмів особистісної рефлексії.

Ключевые слова: *личность, фрустрация, личностная рефлексия, деструктивные последствия, жизнедеятельность личности.*

Постановка проблеми. Для аналізу чинника безпеки в життєдіяльності особистості істотне значення мають дослідження поведінки у фру-

страційних ситуаціях, спричинених зіткненням з агресією та депривацією. Наразі ми простежимо найважливіші теоретичні погляди на поведінку особистості у фрустраційних ситуаціях, оскільки така поведінка, найчастіше, має характер спонтанних реакцій, а потім розкриємо ціннісно-сміслові аспекти зіткнення з фрустраторами і фактором рефлексії, що розгортається в ситуаціях, які мають характер екзистенціальних викликів.

Фрустрація (від лат. *frustratio* – обман, руйнація планів) тлумачиться як психічний стан, що проявляється у почутті тривоги, приреченості, відчаю. Даний стан тлумачиться як прояв стресу (Л. Китаєв-Смик). Дестермінативною щодо фрустрації розглядається ситуація, яка сприймається людиною як невідворотна загроза, що стоїть на шляху цілеспрямованої діяльності (при цьому мета діяльності є суб'єктивно значимою). Усі дослідники сходяться в тому, що фрустрація в емоційному плані супроводжується обуренням, роздратуванням, почуттям провини тощо. Має місце психологічна схильність до фрустрації, яка проявляється у толерантності щодо фрустратора і, фактично, психологічною стійкістю стосовно певного подразника. Фрустраційна толерантність (стійкість) виробляється в процесі становлення особистості, набуття досвіду емоційного реагування на життєві труднощі, здатності до передбачення успішного виходу з фрустраційної ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливе значення має розгляд суб'єктивного відображення фрустраційних впливів (Ю. Сосновікова, Н. Зав'ялова, В. Пономаренко); загально-концептуальні розуміння фрустрації (М. Майер, Дж. Доллард, С. Розенцвейг); біхевіоріальні тлумачення фрустрації (Р. Баркер).

Мета статті. Відповідно, для психології особистості актуальним є аналіз впливу особистісних станів (фрустрації) на розвиток та життєдіяльність особистості. Відтак ми ставимо за мету дослідити стан фрустрації та знайти засоби подолання деструктивних наслідків які б вплинули на розвиток та життєдіяльність особистості. Об'єктом дослідження є розвиток та життєдіяльність особистості. Предметом є стан фрустрації й шляхи подолання деструктивних наслідків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення фрустраційних проявів, зазвичай, відбувається в умовах, пов'язаних з порушенням визначеності, появою непередбачуваних впливів. Однак фрустрація спостерігається й у загальному контексті адаптації й до будь-яких нових форм діяльності. Перехід потенційності в конкретну психічну реальність (її проявлення) залежить від багатьох чинників і є багатоманітним. Саме цей процес є об'єктивно необхідним і неминучим. Однак, чільну роль в його розгортанні відіграють особисті чинники (мотиви, потреби, когнітивні структури, усталені поведінкові стереотипи тощо), усі ті індивідуально-психологічні властивості, які обумовлюють інтерпретації та способи ре-

акцій суб'єкта. Необхідність вивчення психічних проявів фрустрації, а також засобів упередження їхнього виникнення зумовлена й дезорієнтуючим впливом, який справляється на перебіг діяльності та на особистість загалом. Здатність людини протистояти фрустраційним ситуаціям, уникаючи деструктивних наслідків, адекватно їх оцінювати, рефлексувати, зіставляти із загальним діяльнісним контекстом, актуалізованими цілями та способами діяльності, виявляючи поведінкову креативність, значною мірою залежить від готовності до діяльності в невизначених умовах, які можуть набувати екстремальних форм. Ця готовність до фрустраційних впливів може характеризуватись як індивідуально-психологічна толерантність до фрустраційних ситуацій.

Утім наведені дефініції можуть наштовхувати на думку про визначений детермінізм між ситуацією та психічним станом. Цілком закономірно виникає питання: постання певного психічного стану завше порушується саме певною ситуацією чи ця залежність має довільний чи, принаймні, інваріантний характер? Тобто, чи завжди певна умовна ситуація необхідно веде до виникнення конкретного психічного стану, як реактивного утворення чи, можливо, одні й ті самі ситуативні умови можуть порушувати довільні психічні стани чи певний шерег можливих? І, відповідно, навпаки, чи може певний стан, наприклад та ж фрустрація, детерминуватися невизначеною кількістю умов діяльності?

Можливі відповіді на ці питання не проглядаються у наведених дефініціях. Разом з тим, складається враження, що автори схиляються до ситуативного детермінізму. Якщо ж це і не так, то для протилежного висновку немає достатніх підстав. Той-таки О. Прохоров, прагнучи піддати аналізу саму ситуацію діяльності, лише відзначає ситуативну неоднорідність, наголошує на приналежності певній ситуації багатьох змінних імпульсів, які вже суб'єктивно інтерпретуються як цілісна ситуація. Ця думка, здається, слушною, але у ній немає чітких відповідей на питання, які виникають цілком закономірно. Так, завваживши аспект присутньої цілісності та складової множинності ситуації, що пов'язується із виникненням фрустрації, потрібно вказати, що ймовірнішою стає концепція суб'єктивної налаштованості на фрустраційний стан, потенційна визначеність якого зумовлює інтерпретацію множинних впливів як фрустраційної ситуації. Аналіз фрустраційної ситуації вимагає опосередкованості загально-наукових понять "кількість" і "якість". У цьому випадку множинність відображених імпульсів постає як кількість, що переходить у фрустраційну якість. Але, як відбувався б цей перехід? На нашу думку, фрустраційну ситуативну якість продукує сам суб'єкт. Цілісна якість, пов'язана з кількістю, впливає не з сторонніх імпульсів, а з суб'єктивної оцінки. У контексті поставлених вище питань і висловлених міркувань, вельми актуальною постає відома теза,

що зовнішні подразники не ведуть до однозначних психічних реакцій. Однак згадані автори применшують роль суб'єктивної інтерпретації. Таким чином, наголосимо: питання індивідуально-психологічних чинників постання стану фрустрації вимагає подальшого розгляду.

Нині ж розробленим є аспект ситуативної детермінації фрустрації. У цьому напрямку здійснювалися дослідження Ю. Сосновікової, яка вказувала на те, що психічні стани завжди ситуативні і являють собою реакцію на "чинну", сьогочасну ситуацію, розгортаючись "тут і зараз" [7, с. 47]. Хоч автор і послуговується термінологією гештальтизму, це більше нагадує стилістичний пасат, а не опосередковування відповідної парадигми. І це попри те, що центральна ідея гештальт-психології – вільність людини від минулого, недостатність (а іноді і шкідливість) досвіду – могла б слугувати основою для вироблення засобів подолання деструктивних впливів фрустрації. Зазначимо, що й інші дослідники поділяють погляд, згідно якому першочергове завдання в системі дослідження фрустрації – зосередження уваги саме на фрустраційних ситуативних впливах. Так, погляд на фрустрацію, як на реактивне утворення висловлюють і Н. Завалова та В. Пономаренко [4]. Також потрібно вказати, що Б. Ломов усі можливі психічні стани пов'язує із детермінацією певних умов. Така думка безпосередньо пов'язана із усталеним тлумаченням ситуації як системи зовнішніх стосовно суб'єкта умов, що спричиняють подальшу активність. Але ця дефініція є вельми абстрактною і відображає лише загальну тенденцію, яку у жодному разі не можна розуміти як закономірну необхідність. Набагато коректнішим є твердження Д. Магнуссона: зовнішня ситуація, справляючи вплив на людину, "опосередковується когнітивними системами індивідів" [5, с. 28].

Для аналізу явища фрустрації суттєве значення має його віднесення до загального шерегу психічних станів, що дає змогу поширити на фрустрацію (як конкретний феномен) низку загально станових властивостей. Це, передусім, цілісність, яка постає у кореляційній взаємодії складових елементів. Але розгляд фрустрації саме як стану вимагає відзначення соціального аспекту їхнього становлення. Виникає суттєве питання: якою мірою психічні стани визначаються психофізіологічними причинами, а якою – соціально-психологічними? Щодо останніх причин, то вони мають місце вже виходячи із соціалізаційного чинника. Інтерпретація сприйняття змiсту здійснюється людиною за посередництва інтеріоризованих нею образів і сенсів. Когнітивне опосередковування постання фрустрації, про яке пише Д. Магнуссон, також має соціальне коріння, оскільки когнітивні конструкти визначаються рецепцією соціальних норм і цінностей.

Але соціально-психологічний аспект виникнення фрустрацій не обмежується сферою апперцепції та когнітивності. Має значення поведінко-

вий, соціально-рольовий чинник виникнення фрустрації. Тут ми можемо говорити: 1) про індивідуальну самоактуалізацію фрустраційного стану; 2) про поведінкове вираження фрустрації.

У першому випадкові, може йтися про квазіфрустрацію, коли людина відтворює поведінку, характерну для даного стану. Така рольова діяльність ("гра" у фрустрацію) може спрямовуватись на соціальне коло, поширюючи певну смислову інформацію. Наприклад, рольове відтворення фрустрації може здійснюватися особистістю з метою виправдання власних хиб у діяльності. Але така квазіфрустрація дуже легко може перейти у фрустрацію фактичну. Приймаючи ту чи іншу роль, людина усвідомлює її відношення до себе, але вже сама обставина усвідомлення викликає переживання (екзистенціальне відношення) до усвідомленого, що виражатиметься в емоційних реакціях і залученні смислових асоціацій. Це, в підсумку, вестиме до вироблення фрустраційної заангажованості, формування особистісної акцентованості з деструктивними наслідками для особистості в цілому. Згідно термінології Н. Майєра, цю акцентованість можна назвати "фіксацією", що еквівалентна стереотипності, повторюваності, зокрема в діях, а також в асоціаціях, лексиці, оцінках тощо. "Фіксація" може виражатися в руховій активності, яка однак позбавлена цілеспрямованості. Це лише уподібнення діяльності, оскільки у ній не здійснюється жодного свідомого творення, має місце лише відтворення минулого досвіду, пов'язаних із ситуацією поведінкових стереотипів.

Згідно з типологією, що була здійснена М. Левітовим, цей стан виражатиметься стенічно (активно) й астенічно. Автор переносить цю типологію і на фіксації. До стенічних проявів фіксації М. Левітов відносить: 1) агресію, спрямовану на фрустратор; 2) агресію, спрямовану суб'єктом на самого себе: самозвинувачення, грубк ставленні до себе; 3) "регідну, консервативну", але при цьому "не ворожу" поведінку, яка супроводжується руховою активністю; 4) "прикутість" до фрустраційної ситуації, "яка поглинає усю увагу, викликає потребу тривалий час сприймати, переживати й аналізувати фрустратор". В останньому випадку спостерігається не рухова активність і поведінкова регідність, а перцептивна, має місце "стереотипність сприйняття і мислення". Стенічні реакції на фрустратор можуть супроводжуватися регресивною поведінкою.

У свою чергу, астенічні реакції проявляються у: 1) депресії, яка, зазначає М. Левітов, є протилежністю агресії, для якої "характерна не депресивність, а скоріше своєрідна маніакальність". Депресії виявляються у почутті суму, усвідомленні невпевненості, безсилля, безнадійності, а іноді відчаю. Як особливий різновид депресії виникає стан "скутості й апатії, ніби тимчасового оціпеніння"; 2) регресія – тип астенічності, виокремлений Р. Баркером (щодо приналежності цього явища до проявів фрустрації

М. Левітов не має визначеної думки), яка виявляється у поверненні до поведінки властивої дитячому вікові, що веде до самозняття відповідальності за діяльність [4, с. 125-126].

Як бачимо, фрустрація є багатоманітною за своїми проявами. Уважний погляд на них дає змогу побачити, що кожна особистість по-своєму реагуватиме на одні й ті ж подразники. Це дає право говорити про існування суб'єктивних передумов (зокрема, когнітивних, що відкриті Д. Магнуссоном) у процесі постання фрустрації. У випадку з фрустрацією перепони в діяльності викликатимуть відмінні дії, які можуть вести до подолання фрустрації або ж до відмови від діяльності. Наголосимо, психічний стан фрустрації має соціально-культурну, рольову заздалегідність, яка визначає фрустраційну феноменологію – детермінує і обумовлює форми вираження. Зазначимо, що конструктивний тип реакції на фрустрацію завше буде пов'язаний із переглядом форм діяльності, творчим осмисленням цілей і залучених засобів.

Істотне значення мають психофізіологічні прояви фрустрації. Зазначимо, що С. Розенцвейг, один із перших дослідників даної проблеми, тлумачив фрустрацію як сукупність реакцій організму під час зіткнення із непоборними перепонами на шляху реалізації життєвої потреби. Наголосимо, йдеться про фрустрацію як реакцію організму. Для С. Розенцвейга всі прояви психологічного характеру – це наслідки психофізіологічних процесів. Останні розглядаються як цілком об'єктивні та закономірні. Харківський дослідник О. Плотічер цілком поділяє наведений погляд С. Розенцвейга, наголошуючи, що фрустрація є передусім станом, який характеризує реакції організму, а не особистість. При цьому, на думку О. Плотічера, явище фрустрації перебуває у площині, що "ближча до патології, аніж до норми", оскільки охоплює низку "емоційно-мотиваційних розладів". Так, на думку згаданого автора, до фрустрації можуть бути віднесені: а) різноманітні депресивні стани, що супроводжуються похмурих світовідчуттям, втратою віри в майбутнє; б) тривожно-фобічні стани, які проявляються в різноманітних страхах (за відсутності об'єкта, що є джерелом загрози) сув'язних зневірі в можливість їхнього подолання; в) крайній емоційній лабільності, що супроводжується частою зміною типу сприйняття життя та пов'язаною з цим частою зміною почуття вдовolenня і невдовolenня; г) періодичні "дисфонічні стани" – складний комплекс різноманітних емоцій (туга, злість, страх); на думку О. Плотічера, даний стан є значною мірою тотожним агресивним реакціям на фрустрацію, які виокремлюються біхевіористами: Н. Міллером, Р. Сірсом, О. Маурером, Л. Дубом, Дж. Доллардом; г) "абулічні та парабулічні стани, що мають місце за певних психопатій", виражаються у внутрішніх конфліктах ("хочу – не можу") з тенденціями суїцидального характеру; д) некритичній творчій

активності, що закономірно вестиме до втрати віри у себе; е) або ж навпаки, у ретельному слідуванні нормам, зокрема, в "патологічному педантизмі, станові в'язкості переживань", почутті "неспроможності досягти поставленої мети". Як зазначає О. Плотічер, коли "почуття невдоволеності сягає певного ступеня вираженості й набуває тенденції до усталення, тоді виникає стан фрустрації". Однак, як зазначає дослідник, хоча фрустрація і містить набір проявів, гідний уваги будь-якого психіатра, дане поняття є поширенішим у психології, попри те що і в психіатрії це "поняття є законним" [6, с. 137-138]. Резюмуючи тлумачення, запропоноване О. Плотічером, зазначимо, що в основі фрустрації перебуває не лише суб'єктивне сприйняття, а й об'єктивні психофізіологічні процеси, які і призводять до стану фрустрації як цілісного утворення, патологічне вираження якого веде до неврозів і психозів.

Як зазначалося, явище фрустрації розглядається як один із випадків реакції на стрес. Фрустратор, зазначає Л. Китєв-Смик, – це окремий тип стресогенних чинників. При цьому і фрустрацію, і стрес, згідно з Г. Сельє, Л. Китаєв-Смик тлумачать як якість ситуативних реакцій організму і психіки, наголошуючи, що ці реакції постають "проявами адаптації живих об'єктів до вимог середовища" [2, с. 9]. Дослідник виокремлює стеничні (активні) й астенічні (пасивні) реакції на стресори та фрустратори. Автор зазначає, що "біологічне призначення" активних реакцій – сприяти, шляхом "прискорення та посилення захисних (чи агресивних) дій", нейтралізації впливу несприятливої ситуації. При цьому наголошує: "надмірна активізація поведінки може призвести до помилкових дій і навіть до дезорганізації діяльності". Оскільки така "активізація емоційно-рольових реакцій, прискорення діяльності може супроводжуватись втратою окремих необхідних дій і виникненням помилкових дій. При цьому неправильно оцінюється ситуація, помилково використовуються сліди пам'яті, хибним виявляється прогноз розвитку ситуації і планування діяльності, знижується контроль за власними діями" [2, с. 58].

У свою чергу, пасивні реакції проявляються у "зниженні емоційно-рухової активності, зменшенні спонукальної ролі вольових процесів". Якщо стеничні реакції (агресія, втеча) спрямовуються на "усунення екстремального фактора", то астенічні – на його "перчікування". "У моменти критичних ситуацій, – зазначає Л. Китаєв-Смик, – від людини може вимагатися в одних випадках прискорення її діяльності, в інших, навпаки, виконання нею ролі пасивного спостерігача". Відтак, адекватність стеничних і астенічних реакцій залежить від ситуації діяльності. Виділивши два способи реакції (які іноді ще позначаються як "поведінка типу А" та "поведінка типу В") автор робить важливе уточнення: за тривалої дії подразника "пасивне реагування виникає практично в усіх людей" і в тих, що спершу

намагаються "нейтралізувати" подразник, і в тих, які з самого початку орієнтуються на "перечікування". Однак, ця вторинна реакція може локалізуватися на рівні гальмування фізіологічних процесів, компенсуючись "посиленням вольових імпульсів. У такому випадкові суб'єкт, наче заперечує негативне значення труднощів і, таким чином, зменшує їхню інтенсивність" [2, с. 62, 67].

Наразі, ми маємо наголосити на наступних моментах: а) фрустрація містить як суб'єктивні (оцінкової) характеристики особою фрустратора, так і б) об'єктивні властивості, пов'язані з реакцією організму на діяльність в екстремальних умовах; в) останні, об'єктивні риси фрустрації обумовлюють її цілісність як психічного стану.

Підійшовши до аналізу фрустрації як цілісного утворення, ми можемо виокремити компоненти, які позитивно впливають на перебіг адаптації щодо ситуації діяльності, так і ті компоненти, акцентуація яких справляє вплив негативний. Одразу зазначимо, що в якості позитивних і негативних можуть виступати одні й ті самі реакції суб'єкта, але їхня оцінка залежить від тривалості прояву кореляції з іншими психічними властивостями, а також від вимог ситуації. Наприклад, вирішуючи певне завдання і вичерпавши набір приналежних досвіду операцій ("репертуар" поведінкових стереотипів – вдаючись до біхевіоріальної термінології), суб'єкт може прийти до оцінки умов як негативних, а саме завдання тлумачити як "нереальне", "непосильне". Тобто, матиме місце оцінка ситуації як фрустраційної. У цій ситуації закономірно виникатиме почуття тривоги, яке може супроводжуватися актуалізацією творчих здатностей. У останньому випадку, тривога як наслідок фрустрації, виступатиме позитивною реакцією; у першому ж – цілком негативною. Але та-таки сама фрустрація, не набуваючи позитивного вирішення або ж вирішення негативного (заперечення діяльності), може мати наслідком переростання тривоги як ситуативної реакції у тривожність як особистісну властивість. Тобто ми бачимо, що оцінка психічних реакцій у фрустраційній ситуації залежить від багатьох компонентів.

Однак відзначимо наступний момент: помітна тенденція тлумачення фрустрації як цілком негативного феномену. Значною мірою, це, напевно, пов'язано із акцентуванням детермінативної ролі фрустрації щодо агресії. Згідно традиційної схеми бігевіоризму S-R, фрустрація розглядається як причина, агресія – наслідок, причому однозначний і неминучий. Як відомо, найяскравіше фрустраційна теорія агресії сформульована Дж. Долларом. Згідно цій теорії, агресія не є наслідком внутрішніх потреб, що проявляються автоматично (як це, наприклад, стверджувалось К. Лоренцом ("гідралічна теорія")), а є наслідком фрустрації, тобто перепон, які виникають на шляху цілеспрямованих дій суб'єкта, або ж ненастання очікува-

ного стану, якого прагне суб'єкт. Відтак, Дж. Доллардом висувалось два положення:

- 1) агресія завжди є наслідком фрустрації;
- 2) фрустрація завжди спричиняє агресію.

Однак, ця теорія не підтвердилась. Як пише Г. Гекгаузен, "Не будь-яка агресія виникає внаслідок фрустрації (зокрема, з фрустрацією не пов'язана жодна з форм інструментальної агресії). І не будь-яка фрустрація підвищує рівень устремління до агресії (це не відбувається, наприклад, коли людина сприймає фрустрацію як ненавмисну чи цілком виправдану)" [10, с. 377].

Розглядаючи теорію Дж. Долларда, Е.Фромм зазначав, що її формування "вельми постраждало" від численності тлумачень поняття "фрустрація". Найпоширенішими залишаються два значення, на які орієнтувались Дж. Доллард і його колеги:

- 1) припинення розпочатої цілеспрямованої діяльності;
- 2) фрустрація як заперечення бажання, жадання, пристрасті, "відмова".

Найголовніше це те, що Е. Фромм показує ту велику позитивну роль, яку фрустрація відіграє в житті особистості. Зокрема він пише: "жодна важлива справа в житті не досягається без фрустрації". Як не приваблива ідея можливості навчання без будь-яких зусиль, без праці (тобто без фрустрації), але вона явно недосяжна, особливо коли йдеться про одержання високої кваліфікації. Якби людина не засвідчила здатності справлятися з фрустраціями, то вона б, напевно, взагалі не могла вдосконалюватись" [9, с. 73].

Відзначимо, розглядаючи процес становлення особистості, суголосну точку зору висловлював і Г. Костюк, позначаючи фрустраційну феноменологію більш ширшим поняттям "внутрішні суперечності", під якими розумілися:

- 1) розбіжність між "мотиваційними" спонуками й "операційними" властивостями;
- 2) суперечності між "попереднім досвідом" та вимогами "нової ситуації";
- 3) суперечності "між досягнутим рівнем розвитку індивіда, способом його життя, місцем, яке він посідає в системі суспільних відносин";
- 4) амбівалентність емоцій.

Як бачимо, три перші характеристики внутрішніх суперечностей (мотиваційні, операційні та статусні) конвергентні фрустраційним характеристикам. Однак, ці суперечності для Г. Костюка виконують позитивну роль, оскільки "спонукають людину до активності, спрямованої на їхнє подолання. Одні суперечності долаються, натомість виникають нові, що ведуть до нових дій. Вони виступають як внутрішні спонукання до вдосконалення діяльності особистості" [3, с. 90].

Стосовно поглядів, які висловлювались Е. Фроммом і Г. Костюком, може бути наступне зауваження: життєві труднощі, про які ведуть мову згадані автори, так чи інакше можуть бути подолані вольовими зусиллями, з набуттям досвіду, чи, зрештою, засобами звичайнісінької втечі від фрустраційних впливів; але як бути із невідворотним впливом, з ситуацією, в якій від людської волі й умінь уже нічого не залежить? Йдеться про зустріч з фрустратором екзистенціального характеру, про зустріч Буття з Ніщо, яка, вдаючись до вислову С. К'ркегора, породжує "страх і трепет". Не аналізуючи наразі філософську літературу з даної проблеми (С. К'ркегор, М. Бердяєв, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр), звернемося до рефлексії В. Франкла – людини для якої зустріч з Ніщо було фактом життя. Характеризуючи сучасність, В. Франкл зазначав, що нині людина опинилася в "екзистенціальному вакуумі" життя для багатьох людей втратило будь-який сенс. При цьому потреба у сенсі "фруструється у глобальному масштабі". Однак, попри все, людське життя залишається сповненим сенсу, навіть здавалося б у найганебніших ситуаціях, навіть у зіткненні із нездоланим стражданням. Як наголошує В. Франкл: "сенс доступний всупереч (ні, завдяки!) стражданням за умови, однак, що ми зустрілися із невідворотним стражданням" [8, с. 166]. Звернімо увагу, В. Франкла висловлює парадоксальну думку: саме нездоланна перепона виявляється сприятливою вирішенню найсокровеннішої людської потреби – потреби в життєвому сенсові – це може скласти подальшу перспективу наших досліджень.

Висновок. Таким чином, завдяки проведеному дослідженню, є можливість вдатися до наступних висновків.

Отже, 1) фрустрація є об'єктивним психічним станом, що виникає в загальному адаптаційному процесі; 2) цей стан може супроводжуватися деструктивними реакціями у випадку не набуття особою адекватних можливостей реалізації актуальних потреб; 3) фрустрації в процесі діяльності сприяють набуттю нового досвіду та загальному становленню особистості; 4) фрустратори екзистенціального характеру сприяють перегляду ситуації та соціальних пріоритетів, на чільне місце виходять метафізичні цінності; 5) подолання деструктивних наслідків, які пов'язані із фрустраційним станом потребують актуалізації механізмів особистісної рефлексії.

Список використаних джерел

1. Завалова Н. Д., Пономаренко В. А. Психические состояния человека в особых условиях деятельности // Психологический журнал. – 1983. № 6. С. 92-105.
2. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. М.: Наука, 1983. 368 с.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад. школа, 1989. 608 с.

4. Левитов Н. Д. От фрустрации к агрессии // Психологический журнал. 1990. Т. 11. № 5. С. 115-120.
5. Магнуссон Д. Ситуационный анализ: эмпирические исследования соотношений выходов и ситуаций // Психологический журнал. 1984. Т. 5. № 2. С. 28-33.
6. Плотичер А. И. Некоторые соображения по вопросу о фрустрации // Вопросы психологии. 1969. № 2. С. 137-139.
7. Сосновикова Ю. Е. Психологические состояния человека, их классификация и диагностика. Горький: Изд-во ГПИ, 1976. 118 с.
8. Франкл В. Людина в пошуках граничного сенсу // Гуманістична психологія: Антологія. У 3-х т. Т. 1. К.: Пульсари, 2001. 252 с.
9. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: Республика, 1994. 447 с.
10. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2-х т. Т. 1. М.: Педагогика, 1986. 408 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Zavalova ND, Ponomarenko V. A. Mental states of a person in special conditions of activity // Psychological journal. 1983. No. 6. S. 92-105.
2. Kitaev-Smyk L. A. Psychology of stress. M. : Nauka, 1983. 368 p.
3. Kostyuk G. S. The primary-whirlwind process and the psychic development of special features. K. : Glad. School, 1989. 608 p.
4. Levitov N. D. From frustration to aggression // Psychological journal. 1990. T. 11. No. 5. S. 115-120.
5. Magnusson D. Situational analysis: empirical studies of the relationship of outputs and situations // Psychological journal. 1984. T. 5. No. 2. S. 28-33.
6. Ploticher A. I. Some considerations on the issue of frustration // Psychology Issues. 1969. No. 2. S. 137-139.
7. Sosnovikova Yu. E. Psychological conditions of a person, their classification and diagnosis. Bitter: Publishing House of the GPI, 1976. 118 p.
8. Frankl V. Lyudina in the jokes of the borderline sense // Humanist psychology: Anthology. At 3 vols. T. 1. K. : Pulsari, 2001. 252 p.
9. Fromm E. Anatomy of human destructiveness. M. : Republic, 1994. 447 p.
10. Hekhausen H. Motivation and activity: In 2 volumes. T. 1. M.: Pedagog, 1986. 408 p.

V.V. Turban. The safety factor for an individual's development and life. The article analyzes overcoming of the destructive results of frustrated states as a factor endangering an individual's development and vital activities. Various

manifestations of frustration are described. The article shows that the adaptive nature of frustration, as well as its main characteristics, aimed at an individual's self-preservation, prevent the individual's development and life activities; moreover, the individual's self-restrains are determined by social-cultural norms. The latter, in turn, are represented in discourses.

The article pays special attention to the individual's subjective reflection of frustrating situations. This readiness for frustration overcoming can be characterized as an individual psychological tolerance for frustration. The article shows that the social-psychological aspect of an occurred frustration is not limited only by apperception and cognition. A behavioural, social-role factor of frustration is important also. Thus, we can talk on: 1) individual self-actualization of a frustration state; 2) a behavioural expression of the frustration.

The constructive reactions to frustrating situations are related mostly with re-estimation of activities, creative re-understanding of the goals and new used means.

The article proves that overcoming of the destructive effects associated with frustration inevitably requires actuation of the mechanisms of personal reflection.

Keywords: personality, frustration, personal reflection, destructive consequences, life activities.

УДК 159.923:[355.237.082:379.8]

М.Р. Цимбал

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЛЬНОГО ЧАСУ КУРСАНТА В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ У ВИЩОМУ ВІЙСЬКОВОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

М.Р. Цимбал. Дослідження вільного часу курсанта в період підготовки у вищому військовому навчальному закладі. У статті висвітлено низку теоретичних підходів до проблематики вільного часу та дозвілєвої діяльності. Розглянуто дослідження сучасних вчених щодо дозвілля. На основі емпіричного дослідження, проведеного серед курсантів Військової академії, виявлено значущий взаємозв'язок між виконанням навчальних завдань і ефективністю самоорганізації дозвілєвої діяльності.

Детально проаналізовано показники, характерні для психологічних особливостей організації вільного часу майбутніх офіцерів в умовах підготовки у вищому військовому навчальному закладі. Проаналізовано сутність задоволеності вільним часом, орієнтованості майбутнього офіцера на самовдосконалення, ініціативності курсанта або пасивності.

Ключові слова: підготовка майбутніх офіцерів, вільний час, дозвілєва діяльність, задоволення вільним часом, ставлення до виконання навчальних завдань, ініціативність, пасивність, особистісний ріст, деструктивність.

М.Р. Цимбал. Исследование свободного времени курсанта в период подготовки в высшем военном учебном заведении. В статье освещено ряд теоретических подходов к проблематике свободного времени и досуговой